

СЛИКА ЦРНЕ ГОРЕ И СРБИЈЕ У ХРВАТСКОМ ЧАСОПИСУ „ВИЈЕНАЦ“

„Вијенац“ је часопис који су 1869. почели издавати хрватски писци окупљени око Матице хрватске и новоосноване Југо-славенске академије знаности и умјетности, у намјери да с овим часописом организирају хрватску књижевност као националну књижевност која ће одговарати европским стандардима. Национални карактер требало је нагласити због карактера доба у којем су националне грађанске државе доживјеле врхунац и процват своје цивилизације, а у Хрватској је то значило ставити нагласак на јужно Славенство, јер једино тако се Хрватска могла опријети премоћној и агресивној њемачкој уљудби и индустрији књига која је у Хрватској налазила своје тржиште. Послије устанка 1875. „Вијенац“ се живо залагао за потискивање Турске с Балкана, да би тиме ојачао позиције Хрватске и јужног Славенства према Угарској, у чијој се половини двојне Монархије Хрватска наша Нагодбом 1867.¹ Но „Вијенац“, а особито његов уредник Аугуст Шеноа (1873—1881, кад је умро), па Вјекослав Клаић (1883—1889) и други уредници, није се задовољио само објављивањем прилога о Босни и Херцеговини, већ је бацио поглед по свем Балкану у којем је видио јужнославенско питање. Тако је „Вијенац“ објавио низ животописа, повијесних, земљописних, путописних и других прилога о Црној Гори и Србији, поред осталих. Значајка је тих прилога да су они у високој мјери идеологизирани, па у „Вијенцу“ можемо гледати идеолошко гласило Народне странке, чија се идеологија послје слома изазваног окупацијом допраћивала правашким елементима које је у „Вијенац“ унио његов тадашњи уредник Вјекослав Клаић. Као такав, „Вијенац“ је оставио неизбрисив траг у хрватском менталитету; он је у високој мјери одредио и однос

¹ Види: Иван Педерин, *Часопис „Вијенац“ о Босни и Херцеговини до Шеноове смрти*, Радио Сарајево — Трећи програм, год. XII (1983) бр. 40. стр. 349—387.

Хрвата према њиховим источним сусједима. Тај поглед у јужно Славенство је обично федералистичан, повсуда је ријеч о „браћи“, о „гранама“ јужнославенског стабла, о „племенима“, што оправдава и наслов овог рада. Назор да су Хрвати и Срби један двоимени народ много је млађи у својој афирмацији, он се називао у идеологији српског и хрватског масонства у доба око I свјетског рата.²

Грађу разматрамо у два раздјела, прије и послје Шеноине смрти 1881, јер је та година кулминација и криза идеологије Народне странке изазвана окупацијом, смјењивањем генерала Филиповића с положаја гувернера Босне и Херцеговине и напоскон смрћу Аугуста Шеное, који је, осим што је био знатан писац и уредник, био и народњачки идеолог.³

Доста бројни прилози о Црној Гори истичу се размјерним обиљем путописних биљежака, информацијама о црногорским институцијама и оскудности књижевних дјела, за разлику од прилога о Босни и Херцеговини, гдје су пресме и прозна дјела посвећена тој земљи врло бројна. На њих се тематски и проблемски надовезују и оскудни прилози о сусједној Албанији.

Међу путописима истичу се „Путне успомене. Из Дубровника, Котора, Арбаније, Крфа, Италије“ И. Кукуљевића Сакцијског (IV/1872, бр. 32—36^а у ранијим наставцима и о Далмацији) и „Путне цртице из Боке и Црне Горе“ (VIII/1876, бр. 25—45) Ивана Милчећића.

Иван Кукуљевић Сакцијски путовао је Далмацијом, а касније и Црном Гором, тражећи податке о старим рукописима похрањеним у самостанима, о натписима и књигама. Уједно је желио склопити што више познанстава с наображеним људима односног краја. Тако је он у Котору описао стање „писмохране“, како је називао архив, опажајући са жаљењем да је много тога пропало, описао је цркве, натписе ћирилске и латинске. Забиљежио је што је дознао о Трифуну Бисанти, књижићару моденског војводе. Написао је да је Котор „бивши удом цватуће србске државе, чувао је покрај Дубровника, јуначким пожртвовањем господство барем над јужним диелом јадранскога мора“ (стр. 541), али је са жаљењем опазио да Душан није познавао значај мора па је тражио „помоћи од лукавих и вјероломних Млечића“ (514) да је Котор напоскон дошао под млетачку власт.

Онда се Кукуљевић живо заинтересирао за народну читаоницу и са задовољством утврдио да је пуна „словјенских“ листова и часописа. Упознао је многе родољубе, међу њима Србе,

² Иван Мужих, *Масонство у Хрвата (Масони и Југославија)*, Сплит 1983, стр. 91, 93, 94.

³ О Шенои као народњачком идеологу види осим напријед наведеног рада ад I. још: Иван Педерин, *Господарски и идеолошки приступ ускочком рату и ускочком миту*, Сењски зборник, IX (1981—1982), стр. 183—202.

^{3а} Да би избјегао пребројне биљешке за прилоге објављене у „Вијенцу“ стављао заграду, а у загради годиште, годину, број, а ако се ради о краћим прилозима страницу без броја и без навода „стр.“.

архимандрита Поповића, пароха Јовановића и Црногорца Луку Радонића. Потом је упознао и неке хрватске интелектуалце. Од пута на Цетиње одустао је због студени, па је кренуо бродом даље у Бар. Описавши лијепу околицу с љетниковцима, написао је: „Човјек који овај предјел из далека гледа, могао би заборавити, да овдје Турчин влада. Али кад завириш у сам град и у станове обитељске, налазиш свуда омрадни траг турског господства“ (575). Турска власт је, дакле, та што онечишћује аутохтоност славенског краја. У Драчу је опазио да су Турци лијени, њихови дућани прљави, неред и прљавштина по сокацима. И. Кукуљевић је путовао да испита могућности организовања знаности и знанствених веза заснованих на испитивању народне прошлости и филологије. Претежно муслиманска Албанија, која није говорила неким славенским језиком, ту је мало обећавала. Он је ипак опазио да се многи Турци носе европски, да је у близини Драча био заточен Цицерон, а цитирао је Плаута да би илустрирао изглед античког прада у близин данашњег Драча. Кроја му је ипак била „славна столица“ Ђуре Скенедербега“, о којем је дознао понајвише од А. Качића, а он му је био важан као јунак борбе против Турака за националну независност. Кад се укрцао на брод с њим су путовали бројни Албанци и Црногорци што су ишли у Цариград да тамо нађу службу. Описао је албанске народне ношње. У Крфу му се нису свидјеле уске и прљаве улице и натписи на грчком, енглеском и талијанском језику. И. Кукуљевић је као и остали народњаци Балкан гледао као јужнославенско питање, па је у Тирани опазио само да су домаћи врло лукави, а за Крф је написао: „Грчко цинцарство и лукавштина, талијанска жестокост, претјераност и плашљивост, енглеско славохлепље и надутост створише нејку смјесу значаја кој људе несносним чини“ (стр. 580). Књижнице га нису тамо занимале, налазио је да је све скупо и убрзо отишао, не заборавивши ипак опазити да су ту били Алкинојеви двори. Није ипак нашао никакву везу између Хеладе и данашњег Крфа.

Иван Милчетић срео се у Боки с низом питања, као што су питање устанка, назочност талијанске културе, српске националне пропаганде, па чак питања социјализма која је разматрао са својим случајним сапутником, социјалистом и привременим Гарашаниновим агентом за „српско уједињење“ Васом Пелагићем⁴, с којим се није сложио па су му Пелагићеви назови о Комуни били „Атентат на здрав разум“. Много занимљивије му је било кад се на брод у Херцеговном укрцало неколико Црногорца у народној ношњи и под оружјем, а међу њима и један православни свећеник који је скупа с њима сједио на поду. Милчетић је био изненађен и одушевљен том блискошћу свећеника с народом. То му је била прилика да замјери Аустро-Угарској што није помагала устанак. Утјецај талијанске културе није му

⁴ Енвер Реџић, *Прилози о националном питању*, Сарајево 1963, Васо Пелагић о питању Босне и Херцеговине, стр. 7—25.

се свидио, није му се свидило ни што је каторски бискуп као и многи остали бискупи у Далмацији био аутономаш. Бринула су га трвења католика и православних, која је приписао утјецају свећенства. Убрзо је опазио и утјецај српске националне пропаганде; она је почела с доласком Симе Милутиновића за којим су дошли књижевници, свећеници, учитељи и лијечници из Србије, а нитко из Хрватске, тако да данас имућнији школују своју дјецу у Београду, српска свијест је не само у Боки већ и иначе јача од хрватске. Милчетић је с нелагодношћу опазио поларизирање политичких појмова на народњаштво, православље, српство, Русији с једне стране, те хрватско, католицизам и аутономаштво с друге; он није желио да се Хрватска искључи из јужнославенског покрета. Ову искључивост, која почива на Гарашиновим идејама, опазили су и многи Срби, као В. Пелагић. Но то му је у крајњој линији било незанимљиво, па је истакао да име хрватско или српско није ни важно, важнија је афирмација народног „значаја, ћуди и уљудности“. Но он је ипак истакао да „Хрвати одгојени на огњишту западне културе угладише си прилично језик“ који у Хрватској није тако близак народу као у Србији и Црној Гори, гдје Његошев „Горски вијенац“ на пр. цијела Црна Гора зна наизуст. Ту опет видимо да је питање блискости књижевности фолклору било заправо питање књижевне публице. Но ту се крило и питање умјетничке дотјераности која се схваћала као европеизам, узор пјесника који је спојио једно и друго био му је Иван Мажуранић, „и то зато, што је љепоту народног пјевања на диван начин сљубио с финоћом у углађености европејског пјесника, дочим је Његош остао на нивоу складања — он је женијалне мисли изрицао у поспе простој одори“ (стр. 675).

Милчетић је посетио Јована Сундечића, иначе сталног сурадника „Вијенца“ и релатора према Црној Гори. Као такав Сундечић је био јединствен, јер „Вијенац“ је био орган хрватске књижевности и међу његовим сурадницима мало је било писаца других књижевности. Код Сундечића се у „Вијенцу“ истицала његова способност да се издигне над ситне задјевнице између Срба и Хрвата (VI/1874. бр. 35, VIII/1876, 710).

Пишући о Црној Гори он је написао прави пројект развоја те земље и њезиног господарског и друштвеног напретка, навео је гдје је цеста и гдје ваља градити цесте, а онда описао занимљивости самосталне и дјевојачке школе, разматрао питање напретка, отварања нових школа. Књаза Николу описао је као напредног грађанског владара који о Хрватима говори с поштовањем и симпатијама, без искључивости какву је спажао код неких српских националних агитатора. Тако књаз настоји искористити неке старе и лоше обичаје поглавито што се тиче положаја жена. Да би еманципирао жене, он се по Цетињу шета са својом женом коју води под руку. Једном ријечју — Милчетић је Црну Гору описао као просвијетљену грађанску монархију, прогресистичку државу која његује националне институције.

Од путописних прилога Шеноа је гуврстио чланак Ладислава Мразовића „Бар“ (VII/1875, 214—15) као луку коју Црногорци дуго траже од Турака, а у посљедњем рату покушали су је отети. Крајолик је лијеп, али град црљав и неуредан „као свагдје гдје станују Турци“. На једној цамији још се види криж, јер она је некоћ била црква. Писац завршава с гувјерењем да ће Бар постати важним градом „чим нестане из Европе полумјесеца, те се на славенском јулу створи неодвисна, кршћанска држава“.

„Цетиње“ (VII/1875, 624) описује се у анонимној биљешци као јуначки град, па је кула „у вриеме рата овјенчана низови турских глава“. Писац даје још и пресјек кроз повијест града и повијест манастира, па новог књажевог двора.

У двије анонимне биљешке „Скадар на Бојани (VII/1876. 568, 581—82) каже се: „Мјесто то, слављено у народној пјесми („Зидање Скадра“), прије млетачко, а послѣје плиен турски, велеважна је точка у очајној војни крста проти дивљачи азијатској и ако бот да, повратит ће се и тај град у коло културе, од које га посвећена наша Европа брани“. У другој биљешци стоји да је Скадар главни град Албаније и један од најважнијих у Турској, па се даје преглед покушаја албанских намјесника да збаце турску власт у XVII и XVIII ст. и напокон побуну Мустафе II Бушатлије. Надаље је описао раздор Албанаца трију вјера, њихова трвења са Црногорцима и додао да сада црногорско и српско оружје води рат за слободу Балкана, па како је „арбански живаљ безсвиестан и не развијен, по ће се он, дође ли Скадар опет у свезу нове црногорске државе, без сумње полагано преточити“. И у односу на Албанце и Грке Балкан је био за „Вијенац“ јужнославенско питање. Но у анонимном чланку „Арбанаски ходочастници“ (IX/1877, 457, Листак) Албанци се описују као кршћански јунаци и врло побожан свијет, па писац завршава: „Бог ће дати те ће скорим Скендербегова домовина поздравит опет младу слободу, а на мјесто малених црквица подизат ће се ставни храмови у знак да је бот скинуо јарам барбарства са ове јуначке земље“. Кршћанство је сада постало мост до Албаније.

У чланку В. Клаића „Никшић“ (X/1878, 201—03) описује се тај град као стратешки важан за вођење сваког рата.

Шеноа је посветио пажњу школама у Црној Гори и с тим везаном питању еманципације жена, које је начео Милчетић. Још у почетку је у анонимној биљешци „Труд руских родољуба око просвјете словјанске младежи у Црној гори и Турској“ (II/1870, 800, Листак) истакнуто како су се „Славјанско-благодотворитељни одбори“ у Русији потрудили да се 13 младих Црногораца прими у Комисаровско техничко училиште те да сада студирају у Русији, тајник тог одбора Н. А. Попов да је путовао по Турској и Румуњској и проучавао стање пучких школа. Просвјета се поздрављала, али само ако је долазила са славенске стране.

У путопису „Школе у Црнојгори“ (IX/1877, 566—69) Siegfried Каррег је истакао да богословска училишта одгајају свећенике, а што је важније учитеље за пучке школе, јер живот свећеника

је досадан и жалостан ако он мора само „слиепо опонашати црквене обреде и читат црквене књиге“. Није му дакако требало разумјети ни обреда ни црквеног „језика“. Било је то наглашавање лаичког школства, при чему је помоћ свећеника била добродошла, паче и неопходна, јер су они у Црној Гори, као и иначе на Балкану, били често једини који су имали неку наобразбу. S. Karper се ипак окомио на неукоост многих православних свећеника, који су поред осталог радили у пољу, а носили су и сабљу. Као једно од важних питања наобразбе истакао је да раније дјевојке нису смјеле учити а сад смију, па је отишао у дјевојачку школу на Цетињу дивећи се како дјевојчице познају повијест. Учитељице су из Русије, Србије и Далмације. Лоше је једино што дјевојчице у школи не смију носити народно одијело, но добро је да у школу долазе сељачка неискварена дјеца, а не дјеца која је искварио град као у Чешкој, јер S. Karper је био Израелићанин из Прага. Наглашавјући лаички и природнозnanствени карактер школства, навео је да дјеца добро познају југославенске књижевности, физику и повијест, а писао је и о напретку пјевачког друштва на Цетињу. S. Karper је био либерал и судионик револуције 1848. у Прагу, имао је наглашено књижевно и политичко занимање за јужне Славене и њихов фолклор;⁵ кад је он 1879. умро, Шеноа му је написао топао некролог — „Siegfried Karper умро“ (XI/1879, 404), истакавши да он није као остали Израелићани склон Нијемцима и нагласивши у некрологу његово занимање за наш фолклор и рад о црногорском школству. Иначе је Карпер писао на чешком и њемачком. Овај рад је у уредништву.

У другом, анонимном прилогу „Жене у Црној Гори“ (IX/1877, 807—0) каже се: „Чим изображенији кој народ, тим се више поштива жена, чим суровији, тим је жена потиштенија“. Положај Црногорке је тежак, она ради, све у пољу, јер муж се стиди радити, жена му мора љубити руку, а са 30 година већ је старица. Па ипак, књаз Никола ради на томе да се ови обичаји промијене, па се сам јавно шета са женом под руку. Жене су родољубиве и помажу мушкарцима у рату. Чланак завршава: „Ну жалостно стање жена у Црној Гори доскора ће се промијенити. Све већа наобразба, која се особито дјевојачком школом шири међ имућнијим женским, доскочит ће и тој невољи“.

У „Вијенцу“ се појавила и „Црногорка“ Francesca dall'Ongaro (V/1873, бр. 26—28 *La fidanzata di Montenegro*), у пријеводу Ивана Дежмана. Ту је Његош приказан као просвијетљени монарх, уједно пјесник и говорник, који је у својој палачи уредио тискару свјестан да се не влада мачем, већ новинама. К томе писац описује Његоша као елегантног свјетског човјека што модернизира обичаје своје земље, па су његови војници купили и плијенили крваве кошуље што су их обитељи чувале у знак да крв-

⁵ Zoran Konstantinović, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, Минхен 1960, стр. 94.

на освета није извршена. Сама приповјетка је владицина оквирна приповјетка о љубави лијепе Јеле и Павла, која служи да се илуструју народни обичаји. Павао напусти Јелу која нема оца, да је не би морао осветити, и жели се оженити с Маричком, иако је Јела трудна. Посредује војник Грго који се с њим рјечка, посвади и убије га. Бива осуђен на двадесет година робије. Господар га помилује, али га се не може пустити из затора, јер би га Марчкини убили. Затвор пак не подноси, јер Црногорац је као бедуин, не може без слободе. Питања приповијетке су напуштање крвне освете, која ипак пружа могућност остварења правде, и то више правде. У приповјетки су дакле разрађена два појма слободе — пропресиистички, у лику просвијетљеног владара који влада тискаром и новинама, и романтичко-фолклорни, који крвну освету гледа као виши морални закон.⁶

Шеноа је још уврстио анонимни некролог „Стјепан Митров Љубиша“ (X/1878, 792, Листак), у којем осуђује што се тај писац и политичар противио сједињењу Далмације са сјеверном Хрватском, али се истиче да се Љубиша одрекао уносне биљажничке службе да би пристао уз Народну странку 1861, те да се није дао купити од власти. То се односило на кризу Народне странке у Далмацији и полемику између „Народног листа“ и „Земљака“. Чланкописац није споменуо Љубишину оријентацију према Даниелу Манину год. 1848.⁷ Чланак завршава жаљењем што се овај писац није посветио искључиво књижевности, већ се к томе бавио и политиком. Тим се у нашој књижевности појављује нов тип писца, писац у којем ће се разбити јединство књижевности и политике, за разлику од илризма до краја седамдесетих година који су обично уједно били и политичари.

Прилози о Србији оскудни су и ријетки, јер је уредништво знало да је Србија ионако добро позната хрватском читатељству, те да није потребита инофрмација путописног, културног и повијесног карактера. Зато се не пише о Србији, већ се пишу критички прилози о српској књижевности, која се развијала као национална књижевност одвојено од хрватске, а у Хрватској није била добро позната због разлике писма. Сврха тих приказа није само да хрватско читатељство упозна са српском књижевношћу, већ и да изнесе питања организације књижевне производње и савјетује њихову примјену у хрватском књижаству; врло често се пише и о односима културе, књижевности и владе, и на тај начин се посредно дају примједбе власти у Хрватској. Ови чланци ускоро се гасе, дијелом због либералних Мажуранових закона о тиску с којима су ове посредне примједбе власти

⁶ Знаност је занимало да ли је Dall'Ongaro заиста познавао Његоша. Усп.: Мате Зорић, *Хрватска и Хрвати у талијанској лијепој књижевности*, Хрватски знанствени зборник, св. 2 (1971), стр. 50; Никола Банашевић *Његошева или Dall'Ongarova прича?*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, књ. XXV, св. 1—2, стр. 93—96.

⁷ Коста Милутиновић, *Политички лик Стефана Митрова Љубише*, Бока, Херцег-Нови 1975, бр. 6. стр. 7—75.

постале сувишне, а дијелом због погоршања хрватско-српске сурадње послје почетка устанка и уједињења Босне са Србијом.⁸

Чланци о српској књижевности излазили су 1869. као „Плодови књижевности хрватско-српске од пошљедње две године“ (I/1869) тијеком цијеле године, па „Биоградска књижевна писма“ (I/1869, бр. 6, 12—13, 17) под шифром *Сума* под којом се вјероватно крио Ватрослав Јагић. Пишући о Хрватима и Србима, Јагић је писао „О другој западној поли двоименога народа с једним срцем, душом и језиком, у име боље слоге, узајамности и споразумљена...“ (стр. 69), али је истакао да обје књижевности постоје и развијају се као засебне националне књижевности на различитим писмима, те да не може бити говора о некој хрватско-српској књижевности. Потребно је, међутим, да се боље упознамо, па је писац тражио издања српских писаца на латиници и обратно, давао је доста смирене оцјене појединих српских писаца, као Ђуре Јакшића и др., да би изазвао живљу расправу, уопће разматрао је питања рекламирања и трговине књижарском робом, замјерио трговцима да узимљу превисоке постотке од продаје књига, да реклама није добра, рекламира се полуприватним путем, преко пријатеља, а не каталогом као Нијемци, агенти нису увијек поштени и сл. Занимљиво је да је Јагић био против тога да се фолклорни стих раби за приказ културних и других догађаја, у томе је видио профанацију народне поезије која није исто „кад се с ње скида онај дјевичански плашт“ (стр. 270), а баш такве злоупотребе фолклора у комерцијалне сврхе много је у српској књижевности. Но Јагић је овим ишао и против традиције илиризма и није имао успјеха ни одјека.

У „Биоградским књижевним писмима“ пренио је говор ректора Велике школе Јосипа Панчића „Копачик и његово подгорје“, у којем је он истакао: „Сваки крај у Србији, свако најмање мјесто има изобила ствари које су непознате...“ (стр. 142). Задаћа је интелектуалаца да се оне упознају и опазе, тако да то за народ буде корисно и да се народна ћуд у томе потврди. Јагић је истакао да је сувремена књижевност везана уз часописе, који морају писцима исплаћивати хонораре за њихов рад. Но ту је он спазио и опасности које пријете развиту сувремене цивилизације: „... врлина и свиест знак је цивилизације, а без тога је свугдје у оноликој мјери веће дивљаштво, у коликој је мјери већи спољни блесак и таштина. (...) Виек је наш виек популаритета свуда и свагда, виек демократије. А новине су лаки лептири који су подобни да нам мисли, знања и резултате лаким, брзим и угодним начином разнесу за час, куд нам је воља“ (стр. 143). Ето практичне улоге и функције свеназног грађанског морала у „Вијенцу“. А назор да сваки крај Хрватске, а за-

⁸ Драгутин Павличевић, *Полемика између хрватских и српских листа о припадности Босне и Херцеговине 1875—1878*. Међународни скуп, АНУ БиХ, Пос. изд. ХХХ. Одј. друштвених наука, књ. 4, Сарајево 1977, Том II, стр. 143—160.

право Балкана, ваља видјети и описати било је начело Кукуљевићево и уопће уредништва „Вијенца“.

Надаље писац поздравља што по новом Статуту министри више не потврђују новоизабране чланове „Србског ученог друштва“ као до тада. Из овог писања говори понос либералног интелектуалца који више не трпи бирократа над собом. У приказу рада „Друштва за пољску привреду“ Јагић истиче како ће се сад организовати „народно господарство (...) да сваки Србин постане имућнији но што је данас, па смо онда намах непријатељу страшнији, пријатељем милији, књижевност ће наша цвјетати, а умјетност напредовати“ (стр. 240). Тако друштво „Слога“ кани основати банку у Београду. Овај став каже о народњачком науку који није ишао за темељитим друштвеним реструктурирањем, већ за изградњом либералног, богатог и тиме стабилног друштва, у којем ће цвати знаност и умјетност. Тако је Јагић поздрављао „да се шири у народу што више лаке знаности о државних питањих“ (стр. 318), пишући о новоизашлој „Критици наука о државном газдинству (господарству) или наука о финансији“ Е. Мијатовића, па је наставио: „Тим дјелцем хоће да приправља поље за уставни живот, који ми толико желимо за нашу малу државицу уређивану од постања по којекавих властничких и централистичких теоријах“ (стр. 319). Тражио је оснивање „библиотеке за народ, у којој би било правдива за поуку и за ширење знања у даље кругове по народу“ (стр. 319). Радило се о томе да се књижевном и знанственом производњом створи и одгоји шири добростојећи слој наображеног грађанства на који ће се Народна странка моћи политички ослонити, умјесто чиновништва које је у крајњој линији увијек могло бити подложно Бечу.

Ту су врло важну улогу играла пјевачка друштва, па је Фрањо Ш. Кухач — Кох, у раду „Народна гласба Југославена“ (I/1869, бр. 24—31), гласби и пјевачким друштвима придао функцију колопортирања родољубне свијести о властитом народном карактеру и ћуди. Препоручао је да се истраже не само пучке, већ и старе „гласбине“, „... она гласба, која оснивајућ се на естетичко вриједној и красној особености и значајности народних пописевака с в и х југословенских племена...“ (стр. 431). Ф. Кухач — Кох је ишао за тим да јаче нагласи народна својства гласбе, јер „... гласби су свуда једна те иста средства, а језику нису. Различна пако пораба средстава показују, како се може говорити о народних гласбах“ (стр. 444). Гласба мора одгајати пук тако да се „бујни вртци југославенске пучке гласбе“ слију у једну ријеку. Гласба мора бит народна и везана уз пјевање у пјевачким друштвима, ту је писцу узор Richard Wagner па Anton Rubinstein који је у гласби прихватио фолклорне елементе, он је к томе вјеровало у утјецај славенске фолклорне гласбе на свјетску.

„Вијенац“ је радо доносио неке вијести из Србије да би показао трвења између знанственика и умјетника с једне стране, и државе с друге. У анонимној вијести „Казалиште биоградско

затворено“ (III/1871, 192, Листак) стоји како је влада гурала у казалиште неке људе, а друге шиканирала и потискивала, па је новинство устало у обрану оних против којих је била влада. У другој, такођер анонимној вијести „Протјерани ђаци“, на истој страници извјешћује се о студентским демонстрацијама до којих је дошло кад је министар именовано професором казненог права Захарију Угрчића не осврћући се на мишљење професора. У вијести стоји и иронички савјет: „Уједно је пријављено протјераним ђаком, ако имаду тражити што од управе школске, нека се преко полиције обраћају на дотичну област“. У другој вијести — „Београдско казалиште“ (VI/1874, 38—40, Листак) — Шеноа тражи „нека се не прописују правила за глумце као за робље, нека се не напушта друштво изненада, нека се не држи превелика дружина...“, што не важи само за београдско, већ и за загребачко казалиште. „Задатак је владе, да позориште тако удеси, да се сачува и развије оно, што ваљана имамо, и да се скрбимо да буде и будућност казалишта ујамчена“.

Срвха је свих ових чланака критика ауторитативних и бирократских метода владе и захтјев за аутономијом културе и интелектуалаца. Никакво чудо што се овакви назови истичу баш у чланцима о српским приликама, јер Србија је уз Црну Гору била међу јужнословенским земљама земља с највише унутрашње аутономије, к томе и развијенија од Црне Горе, па се код нас на Србију као и на Црну Гору гледа као на узор јужнословенске демократије.

Узор јужнословенског интелектуалца и његове улоге у животу нације с односом према власти налази се у животописима Доситеја Обрадовића и Ђуре Даничића. У кратком и анонимном животопису без наслова уз његову слику (VI/1874, 607) Доситеј се описује као клерик који иде од једног манастира до другог, пуних књига и старих рукописа, учи и стоји у блиском додиру с народом и његовим језиком, па се одлучује за „здрави језик“ умјесто славјано-српског. Потом одлази у Беч, па у Halle и тамо ступа у додир са сувременом знааношћу. Чланкописац завршава: „... Србин Обрадовић бијаше, чини нам се, узор Хрвату Људевиту Гају“. Занимљиво је да писац истиче да је Доситеј живео на Athosu, па у Смирни као ученик Грка Хиеротеја, па онда у Грчкој, Албанији и на Крфу, те да је покудно учио грчки и албански. Није ли ово једна визија Балкана у будућности као питања које неће бити само јужнословенско, а остати ће филолошко? Његову улогу у држави писац види по повратку у Београд 1807. као учитеља Карађорђевићеве дјеце и српског сенатора.

Рачки је у тексту „Ђуро Даничић (Вјекписни нацрт)“ (IX/1877, 350—54), истакао да овај учењак једнако припада Хрватима и Србима, те да је он Загреб волио исто као и Београд. Језик је изучавао у „историјском развоју његову“ додавши још: „по начелих научне филологије“. Вративши се 1852. у Србију из Беча подучавао је српски супругу Александра Карађорђеви-

ћа, професицу Хуњади, „те јој је уз језик улио и љубав према српској књижи, коју је очитовала подупирући својега врстнога учитеља у издавању његових учених радња“.

У оба животописа истиче се учењак филолошко-повијесне оријентације који стоји у блиском додиру с народом без националне искључивости па дјелује у оба народа. Његов однос према власти је такав да он као њезин савјетник претвара владара од чиновника у мецену знаности. Идеал народњачког интелектуалца био је учењак који на равној ноzi разговара с влашћу те је у стању надахнути је.

Животописе и некрологе писаца Шеноа иначе схваћа као прилику да се премосте удаљености између Хрвата и Срба. У некрологу „Коста Трифковић“ (VII/1875, 215) истиче да ако нас дијели писмо, не дијели нас језик, па у Запребу ваља изводити више дјела српског казалишта, као Трифковићева. Пишући рецензију „Певанија Змај-Јована Јовановића, Српска књижара браће Поповића у Новому Саду, св. 1, Н. Сад 1879“ (XI/1879, 320, Листак), у јеку хрватско-српске полемике због Босне, Шеноа је истакао: „... ал тко појима више циљеве, тко схваћа културни покрет народа, тај ће се узниет над вртлог дневнога биеснила, пратит ће све културне појаве и плодове, писане оним језиком што га сам говори, што га својим материњским језиком зове“. У анонимном чланку у листку под насловом „Католички опат и православни митрополит“ (XIII/1881, 159) хвали се пријатељство бистричког опата Ивана Кризманића и карловачког митрополита Јосифа Рајачића који не маре за разлику вјере.

Међу прилоге о *Црној Гори* послѣ Шеноице смрти Вјекослав Клаић је уврстио „Пут на Ловћен“ (XV/1883, бр. 3—9) Ивана Деспота, којег Анте Франић назива „родољубним дидактом“ пошто је примјерним маром истражио све његове псеудонијуме⁹, које овдје нећемо навести јер је Деспот овај путопис потписао именом и презименом. У овом путопису И. Деспот је послѣ значајних описа крајолика описао Јована Сундечића, па Петра Франасовића као народу блиске pjesнике. Сундечић је „честити заставник братства југословинскога“. Он је као дјечак читао Вука Ст. Караџића и Андрију Качића Миошића, но онда га је школа одвојила од народне књижевности па су га „распеле верите прекоморских мисли и облика“ (стр. 64—66). Овај приказ писца каже нам у којој мјери је однос народне и западноевропских књижевности, пресудан за Ивана Мажуранића, још увијек био средишњим питањем формирања писца у нашим приликама. Слично каже и Петар Франасовић, којег је И. Деспот посјетио у Трстеном „што уз народ пјевам и плачем“ (стр. 747). Ново у приказу Ј. Сундечића је што га И. Деспот описује као напаћена писца, што одговара песимизму Khenovich осамедесетих година у

⁹ Два путописца — закашњела илирца (Грго Мартић, Иван Деспот), Радови Филозофског факултета у Задру, Раздио филолошких знаности, 1979/80, св. XIX, стр. 109—123.

којем су многи писци страдали од шиканирања *Kh vog* чиновништва и полиције.

Крајолик Црне Горе је за И. Деспота сиромашан и кршевит крајолик на којем живе сиромашни, али слободни људи. Овим путописом писац иде за тим да разради мит Црногорца као слободног и одрешитог горштака, при чему се снажно ослањао на Његоша: „Мрко, осбиљно лице, јуначко, црногорско око, осјечита бесједа, а разбог, да му се је поклонити и здравој се народној свиести дивити!“ (стр. 63). Па опет у опису људи у Његушима: „Јуначки сој, оштар поглед, црномањаста коб, чело високо, око црно, велико. Женске су стасите и поносите, па уза све то, што знаду радити и трпити као и мушко, оне дражести нису изгубиле“ (стр. 67). „С те слободне горе ко да си сбиља сркнуо кап небеске росе и у груди ти се слила свјежа и слатна као боговски нектар. На тој ведрини пуца ти унакрст словински свиет, видиш браћу, тужну браћу...“ (стр. 115).

„Вијенац“ је имао Јована Сундечића као књижевног релатора за Црну Гору, па је В. Клаић уврстио његов путопис „У Подпорици о новој години 1885, Путописна црта (XVII/1885, бр. 15—20). У том путопису је Ј. Сундечић, који је био на Цетињу од 1864. као књажев тајник, размотрио господарска, политичка и културна питања Црне Горе као националне државе и њезине односе у првом реду према Хрватима приликом пута кроз Његуше. Тако је он — путујући цестама, које је, тако Ј. Сундечић, саградио Хрват, Трогиранин Јосип Сладе — писао о одласцима из Његуша на пазар у Котор три пута тједно, што је увелике олакшала нова цеста. На Цетињу је описао нове градске институције, то је нови дворач, болница, женски завод. У старом двору су млинистарства, суд, школе. Основан је и „Зетски дом“, у којем ће бити казалиште, читаоница и музеј; град се уређује и пољепшава. На Ријеци Црнојевића је нова творница оружја и млинови, но још се види трошна турска тврђава. Обод истиче као мјесто у којем су се тискале црквене књиге. Пишући о трговини пише: „Ох! Колико би оно важно било по трговину и промет, кад би Скадар своје природноме господару у руку допао, те би се Бојана уредила и путеви се на све стране просјекли. Скадар је права глава Зете, она је без њега обезглављена“ (стр. 235).

Етничка питања бар у овом погледу узмичу пред питањима господарског развоја, па Сундечић наставља: „Уз ваљан рад Зета би постала правом обећаном земљом. А једва би се игдје на толиком простру нашло више оредстава, која би била тако различним обртностима на поручи, као у Зети, по којој онолике ријеке теку, као што су Морача, Зета, Рибница, Ситница, Цијевна, Плавница и многе помање, којијех се огромна снага за све остало губи, осим за нјеголико воденица и то по адамском строју саграђених“ (стр. 250).

Народ је ипак чувар морала и непокварености, па Сундечић описује књаза међу поданицима који је као отац међу вјернијем и поузданијем синовима, до којијех покварени душ европске то-

божње углађености није продро ни разтровао ону патријархалну лојалност“ (стр. 250. Он не заборавља ни фолклор, па у опису представе „Балканске царице“ књаза Николе пише како је цијело казалиште било одјевено у народне ношње. Био је за добре односе међу Хрватима и Србима, а и за вјерску сношљивост, па је описао православне, католике и муслимане како у Црној Гори живе у слози и раде.

Осудио је назор руских славофила који нису Славенима признавали католике, па је сматрао да однос Руса и Пољака није исти као однос Хрвата и Срба, јер су Хрвати „добри Славени“ па је он у том смислу као православни свећеник, протусловио славофилу, професору В. Ј. Леманском, најесен 1884. у Петрограду. Сматрао је да је народност испред вјере и бранио се од напада оних који су му предбацивали да је Хрватима за љубав заборавио српско име.

Сундечић је завршио с правим пољодјелским пројектом, наводом мјеста гдје би се могло узгојити добре винограде и савјетом да се оснује једно пољодјелско училиште. Додао је још да су се Црногорци морали лаћати оружја па су изгубили вољу за рад. Но, сад оружје мора шутјети, ваља радити.

Његов приказ Црне Горе приказ је националне државе у господарском развоју, с много опажања и савјета. Господарска питања сад су испред етничких, а и политичких.

Слично је поступио и Црногорац Марко Драговић у два прилога о Црној Гори. У првом „Турски ударац на Грахово 1853. године“ (XIX/1888, бр. 50—52), он је уз много детаљизирања и особних препричавања догађаја описао ту битку као питање почетка националне еманципације. У другом прилогу „Неке биљежке из Црне Горе“ (XX/1888, бр. 8—11) он је желећи упознати Хрватску направио прави план националног развоја своје земље. У првом наставку описао је продирање нових обичаја и европеизма који није „оштетио карактер црногорства“. Дао је преглед повијести, опис манастира, ризница, рукописа, а онда је навео како је књаз Данило прекинуо обичај да се одсјечене турске главе доносе на Цетиње по жељи своје европски наображене жене Даринке. У другом наставку описао је државне институције и школство Црне Горе, особито женско, додавши: „А ваља вазда да имамо на уму, да женске више васпитавамо за кућу и за дјецу, да их васпитавамо да буду праве мајке своје куће и дјеце више него ли за моду и спољашњу формалност. Не смијемо сметнути с ума ону народну пословицу, која каже: Не стоји кућа на земљи, него на жени“ (стр. 141). Колико год патријархалан, овај став је и грађански. Он представља комбинацију Наполеонова грађанског законика и фолклорног патријархализма. Надаље је писао како се одгађа градња казалишта због привременог помањкања сред-

става, па о пројекту градње књижнице, описао је једину гостионицу и болницу, али је устао против картања и кавана, које држе странци, а оне одбијају народ од рада, шире лош морал и расипност. Описао је пољопривреду и трговину и тражио заједништво културе с Хрватима који су браћа „и по крви и по духу“ (стр. 173). Као Сундечићев путопис, и овај је опис нове нације у развоју, па засвједочује снажан развој и афирмацију црногорске народне свијести и развитак братских односа између Хрвата и Црногораца. Но, Сундечић, а још више Драговић, гледају Црну Гору као аутархичну националну економију, Драговић чак води социјалну политику и настоји скицирати друштвени план, што може подсетити на њемачки неомеркантилизам тога доба. Црна Гора је свакако за М. Драговића питање друштва у развоју које мора сачувати своје етничке значајке. Није то слободни и стижијски либералистички развој, већ развој који води државна бирократија што у том развоју снажно судјелује интервенцијама. Питање политике није више — како створити слободно и демократско друштво у којем ће народна „ћуд“ доћи до изражаја, као у Шеноином добу, већ како створити развијену државну привреду у којој се стари обичаји неће угасити. На том подручју остварује се и сурадња политике и културе.

Демократија је сад уопће нешто у што се сумња, а сумња се и у школство и наобразбу, па уредништво преноси анонимну рецензију књиге Владимира Кларића „Школовање у Србији и његови резултати“ у листку (XVIII/1886, 656), и ту читамо: „Школе остављају у уму и у срцу омладине празнину (...). Мален, врло мален дио излази са чврстим устаљеним значајем и са довољном спремом за рад. Од све остале омладине неки постају најизкваренији чланови друштва, а неки опет није су ни за какав рад. То су вам политички превртљивци, који ће за кратко време проћи сав низ приелома од најљућег социјализма до најцрњега назаднаштва..., док најзад не постану детективи својих пређашњих другова“.

Прилози везани уз Србију углавном су животописи. У животопису „Бранко Радичевић“ (XV/1883, 486—88) Ђуре Галца пјесник се описује као узор националног писца који се развио у уској вези с фолклористичким и филолошким радом Вука Ст. Караџића и Ђуре Даничића. Тако је Бранко „сам у свом срцу носио читав свој народ“, а онда — „Бранка је Радичевића народ научио пјевати“. Једини је он „стајао од првог почетка на чисто народном темељу“. Овај појам „народ“, с којим је Бранко Радичевић на мистичан и нејасан начин везан путем фолклора и народног језика, заправо је анонимно књижевно тржиште капиталистичког начина производње књига у којем је издавач, односно уредник, мјесто гдје се остварује веза и додир писца и тржишта.

Галац је ову везу прешутио да би митологизирао лик писца и живот писца, занесеног пјесника, па даје детаљан опис Бранкова изгледа и владања, његову занесеност, намјеру да напусти студиј медицине због књижевности као што је напустио студиј права због сликарства, све у намјери да га опише као пјесника „од главе до пете“ и тако створи мит пјесника као рекламни мит књижарске индустрије који ће судјеловати у потрошњи књижевног дјела, при чему је жртвован лик уредника и издавача. Заслуга Бранкова јест што је „с новими пјесници, великим пјесници, као што је Прерадовић и Јовановић, унесена... у литературу строжија мјерила за пјесничку ваљаност, али Бранко је и данас штован и обожавао онако, као што га за његова живота штовао и обожавао онај мали круг, који познаваше њега и његове пјесме“. Радило се, дакле, да пјесник од пјесника малог круга постане својином „lettré“ читаве нације и одира улогу у акумулацији капитала књижарске индустрије, а и развијању националне свијести. Галац је ишао за тим да зближи оба тржишта, хрватско и српско, па је писао: „И ми Хрвати припрлисмо га свом душом, и ми својатамо плодове његова генија, као да је наш био“. Тој сурадњи двају књижевних тржишта и индустрија сметала је полемика хрватске и српске грађанске политике око Босне, па је и Галац овом приликом споменуо као штетан назор да су сви Штокавци Срби.

Још једном писцу се отварало хрватско тржиште, па су му дјела рекламирана животописом и сликом. Ријеч је о тексту „Змај Јован Јовановић“ (XV/1883, 619—20), потписаном шифром П — Ђ. Ту се Змај описује као „Највећи србски лирик“ који је учио, а к томе се морао „као трудољубива пчела приправљати за узвишено своје пјесничко звање, читајући туђе узоре и проучавајући народне пјесме“ (стр. 619). Но већ „У ових првих лирских пјесмама опажа се, како се пјесник поступице развија и отимље туђему упливу и духу, те постаје све више самосталан“.

У другом наставку описује Змаја како службује као лијечник а истодобно пише, а онда опет напушта уносну службу за вољу књижевности. Истиче се да је био поборник слоге Хрвата и Срба. У чланку Адолфа Вебера Ткалчевића „Педесетогодишњица србских књижевника Ђорђа Малетића и Матије Бана“ (XVIII/1885, 700—02, 713—15) писац поздравља развитак узајамности Хрвата и Срба и словенска настојања да њихов језик буде нама што ближи и разумљивији. То је био посједак Bleiweisova рада којем је Шеноа уврстио некролог, но овдје он ипак није споменут. А. Вебер Ткалчевић сада ближе дефинира нови лик националног писца као писца који пристojно зарађује: „... јер смо хвала богу на књижевном пољу већ дотле дотјерали, да писце, које су пред неколико десетака година виши кругови крстили гладнуши, сада читав и народ циени“ (стр. 700). Живот Бана и Малетића поткрепљује овај назор. Но Бана А. В. Ткалчевић не

описује као независног писца-политичара, који није подложен власти, већ: велик, „Високо просвиетљен књигом западних културних народа, повукао је у новој домовини на себе најприје поворност највиших државних кругова, који су се његовом вјештином служили у најтежих дипломатских послових, те га 1848. видимо у Загребу, Далмацији и Црној гори, гдје је често и спогибљи живота, побуђивао народ на сложну радњу у спасу једнога тер истога народа“ (стр. 700—01). Онда М. Бан „по владину налогу“ пише повијест српскога народа. Идеја пишчева достојанства, каква се среће у написима о Србији у првим годиштима „Вијенца“, напуштена је, сад је књижевник тек највиши слуга власти којег ће власт уочити, привући и дати му најважније задаће, но он ради по налогу те државне власти и проводи њезине интенције у дјело.

У анонимном животопису „Вук Стефановић Караџић“ (XVIII/1886, 686) истиче се да је он успио јер му је повладила учена Европа и Илирци који су били стремни одрећи се хрватског имена за вољу илирства и југославенства, али су се повукли кад је Караџић предложио окупљање под српским именом. Чланак завршава опоменом да ће Хрвати и Срби пропасти ако се не спознају.

Као писца што се зна држати у мучним приликама полемика Хрвата и Срба В. Клаић описује Владимира Николића у чланку истог наслова (XVIII/1887, 266). Он се појавио као заговаратељ слоге Хрвата и Срба у доба апатије на страницама „Невена“ за апсолутизма, а онда је, поред полемике, као Србин дјеловао у хрватској књижевности и тиме није био мање Србин. Свеудиљ В. Клаић у животопису „Илирион Руварац, српски историк“ (XIX/1887, бр. 19, 22—23) пише како се скромни Руварац одрекао части вршачког владике за вољу знаности, па је много напредовао „гледе начина како се повиест критички обрађује“ (стр. 350).

У прилозима о Србији размотрена су питања сурадње и колегијалних концесија једног књижевног тржишта и индустрије другоме. Но у тим животописима хрватска је биографија направила корак напријед, створила је мит писца као мит књижевне индустрије, а то је писац који добро зарађује, подложен је власти, те устрајним филолошким радом везаним за В. С. Караџића и Ђ. Даничића и читањем западних књижевности ствара дотјерано књижевно дјело што одговара појму књижевног стандарда. Тај писац је лијечник, као Змај и (донекле) Бранко Радичевић, државни чиновник као М. Бан и свећеник као Илирион Руварац. Рад и скромност његове су одлике, не више идеолошко-политички рад на подручју демократске борбе. Пјесник и знанственик подложен је власти, али ипак најугледнији грађанин којем др-

жава повјерава најважније задаће и дужности, а он дјелује на тржиште које држава организира.

Но у биографијама писаца спомињу се у то доба и бројне тешкоће. Тако је В. Клаић у животопису „Јосип Еуген Томић“ (XVI/1884, 621—23) истицао недостатак соја професионалних писаца у Хрватској. И. Перковац је живио од пера, али је живио биједно и рано је умро. Само за књигу и о књижевности успио је живјети Богослав Шулек. Већина других писаца били су чиновници, лијечници, учитељи и свећеници. Све ако ни данас није много другачије чак ни у развијенијим књижевностима каква је француска. Клаић је против тога, јер је у томе видио опасност од дилетантизма, а истицао је и трвења Шеноина, који није био чиновник већ професионалац књижевности, са чиновницима.

У редакцијском чланку у рубрици „Њемачка књижевност“ (XVI/1884, 243—44) уредник носталгично пише како је бечки млијунар Ј. Раппарорт купио „Neue Illustrierte Zeitung“ и уређивање повјерио писцу Karlu Emilu Franzosu. Писац се носталгично пита неће ли и „Вијенац“ наћи неког богаташа, јер засад „Вијенац“ читају понајвише сиромашни људи, па дефицит „Вијенца“ расте. Из редакцијског чланка „Виенац“ и дефицит“ (XV/1883, 788) види се да је Шеноа пословао 1874. и 1878. с добитком, а иначе с потпором мањом од 800 фор. годишње, потпора је прешла 1000 фор. тек 1878. Но већ 1882. Дионичка тискара морала је чак са 2208, 13 фор. покрити „Вијенчеве“ губитке. Шеноа је осим свега осталог био велик организатор и манаџерски таленат као уредник.

У рецензији „Сава, Дунав и Балкан. Путовање међу Словенци, Хрвати, Срби и Бугари. Написао М. Л. Легер. Париз 1884“ (XVI/1884, 624—27), Иван Милчетић описује француског слависту као човјека што не учи само из књига, већ путује и пише о нама, што је важно, јер о нама су писци што нису знали наш језик много кривих ствари написали. „Еманципација Словјенства данас је у Еуропи питање првога реда. Идеје хуманитета и слободе прибављају нам све више пријатеља; у романском свиету много се за Словјене занимају и за то, што се желе с њима окористити у борби с германством, које још има што шта обрачунаати са Словјенством“. И. Милчетић пише да је Л. Легер ипак доста разочаран нелибералним карактером власти у Србији коју је сматрао јужнословенским Пијемонтом, примитивношћу политичких борби што прелазе у личне увреде и напраситошћу новинских полемика. Било је то доба кад су конзервативне и технократске снаге јачале у свој Европи. Но он се похвално изражавао о Академији и Свеучилишту у Запребу које воли, а жели слогу јужних Славена.

Нелибералност доба и тешке политичке прилике учинили су да се у „Вијенцу“ све мање гледало у Србију и Црну Гору као чимбеник слободе на Балкану, па су прилози о тим земљама већ крајем осамдесетих година почели нестајати, да би потпуно не-стали деведесетих година, кад је „Вијенац“ преузео Јосип Пасарих, заокупљен француском књижевношћу. И слиједећи уредник Бартол Инхоф био је заокупљен књижевним и естетским питањима, чиме је посредно довео до огорчених борби Старих и Младих, па је и то био разлог што се деведесетих година и на почетку XX ст. више нису објављивали прилози о Србији и Црној Гори у „Вијенцу“.

Иван Педерин